

Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji

Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson

Urednice
Sanja Čopić
Zorana Antonijević

Urednice
Sanja Ćopić
Zorana Antonijević

**FEMINIZAM, AKTIVIZAM, POLITIKE:
PROIZVODNJA ZNANJA NA
POLUPERIFERIJ**

Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson

Beograd, 2021.

FEMINIZAM, AKTIVIZAM, POLITIKE: PROIZVODNJA ZNANJA NA POLUPERIFERIJII
Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson

Urednice

Dr Sanja Ćopić
Dr Zorana Antonijević

Uređivački odbor

Dr Ivana Stevanović, direktorka Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
Prof. dr Jeff Hearn, redovni profesor na Univerzitetu Orebro u Švedskoj
Prof. dr Nevena Petrušić, redovna profesorka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu
Dr Lilijana Čičkarić, naučna savetnica u Institutu društvenih nauka

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd
E-mail: krinstitut@gmail.com

Za izdavača

Dr Ivana Stevanović

Recenzentkinje

Prof. dr Dragica Vujadinović, redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Slobodanka Konstantinović Vilić, redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu u penziji
Prof. dr Dubravka Valić Nedeljković, redovna profesorka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu u penziji

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Dizajn korica

Ana Batrićević

Autorka murala je street art umetnica TKV, a mural je nastao na inicijativu Centra E8 u okviru MAN konferencije koja je održana 1. jula 2020. godine.

Forografija murala na koricama: Ana Batrićević

Fotografije korišćene u knjizi su iz porodične arhive Marine Blagojević Hughson

Štampa

Pekograf

Tiraž

300

Objavljivanje ove knjige finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

SADRŽAJ

ZAHVALNICE 9

VODILA JE SVOJ ŽIVOT USPEŠNO, POZITIVNO I SLOBODNO 13
Filipa BLAGOJEVIĆ

MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON: PREDVODNICA..... 15
Zorana ANTONIJEVIĆ, Sanja ĆOPIĆ

O TEORIJI POLUPERIFERIJALNOSTI, POLUPERIFERIJA I PROIZVODNJA ZNANJA

INDIVIDUAL TRANSNATIONAL RESEARCHERS AND TRANSNATIONAL
SOCIETIES: THE TRANSNATIONALISATION OF INDIVIDUALS,
AND THE INDIVIDUALISATION OF THE TRANSNATIONAL..... 33
Jeff HEARN

SUTRA JE BILO JUČE: OSVRT NA KNJIGU I REFLEKSIJE
NA TEORIJU MARINE BLAGOJEVIĆ O TRANSFORMACIJI
PATRIJARHATA U TRANSFORMACIJI DRUŠTVA SRBIJE..... 57
Marija BABOVIĆ

FEMINISM AND THE SEMIPERIPHERY: MARINA HUGHSON'S
TOOLS FOR KNOWLEDGE CREATION..... 67
Sonja AVLIJAŠ

LOCIRANOST ZNANJA:
NOVIJE KRITIKE SLEPIH MRLJA DRUŠTVENE TEORIJE..... 89
Ivana SPASIĆ

KULTURNA POTROŠNJA I PROIZVODNJA KROZ PRIZMU
POLUPERIFERIJALNOSTI 119
Milica RESANOVIĆ

ROD, RODNE TEORIJE I URODNJAVANJE ZNANJA

RODNA DEMOGRAFIJA U SRBIJI: ZASLUGA
MARINE BLAGOJEVIĆ HJUSON..... 141
Mirjana BOBIĆ

PREPREKE I PODSTICAJI ZA RAZVOJ SOCIOLOGIJE RODA	165
Ana PAJVANČIĆ–CIZELJ	
RELACIONA AUTONOMIJA: KA FEMINISTIČKOM KONCEPTU LIČNE AUTONOMIJE.....	181
Olivera PAVIĆEVIĆ	
STAVOVI PREMA RODNOJ PODELI ULOGA U SRBIJI 1989-2018.	195
Jelena PEŠIĆ, Dragan STANOJEVIĆ	
PORODIČNE PRAKSE, PROFESIONALNI RAD I BRAČNA SATISFAKCIJA ŽENA	225
Slađana DRAGIŠIĆ LABAŠ	
MIZOGINIJA U DISKURSU KNJIŽEVNE KRITIKE, ZASTUPLJENE U ŠKOLSKOM PROGRAMU POVODOM PESME „BANOVIĆ STRAHINJA“	245
Biljana MILOVANOVIĆ ŽIVAK	
KA RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI - INSTITUCIJE, AKTIVIZAM I POLITIKE	
INSTITUCIONALNI MEHANIZMI RODNE RAVNOPRAVNOSTI: 20 GODINA ISKUSTAVA U SRBIJI	269
Marijana PAJVANČIĆ	
MEHANIZMI ZA RODNU RAVNOPRAVNOST I KONCEPT LOKALNOG VLASNIŠTVA NA POLUPERIFERIJU: SLUČAJ SRBIJE	287
Zorica MRŠEVIĆ, Svetlana JANKOVIĆ	
U SVRHU JAVNOG DOBRA: DOPRINOS MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI	307
Jelena MILINOVIĆ	
GENDERING THE COLD WAR: SONIA BAKISH (1923-2010), <i>ZHENATA DNES</i> AND THE LEFT FEMINISM IN BULGARIA (1960s-1970s).....	323
Krassimira DASKALOVA	
EXACERBATING PRECARITY: GENDER AND THE COVID-19 PANDEMIC IN INDIA	349
Karen GABRIEL	

KA POZITIVNOJ ISTORIJI: POMIRENJE, NENASILJE I BEZBEDNOST

FEMINISTKINJE I INSTRUMENTALIZACIJA STRADANJA ŽENA
U RATOVIMA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI.....369
Vesna NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

EMPOWERING KNOWLEDGE? BOSNIAN PEACE ACTIVISTS
ON STUDY VISITS IN SWEDEN.....393
Sanela BAJRAMOVIĆ

REFLEKSIJE NA NASILJE PREMA ŽENAMA U RADOVIMA
MARINE BLAGOJEVIĆ HJUSON.....413
Nevena PETRUŠIĆ

ŽENE I BEZBEDNOST: INTEGRATIVNI PRISTUP OTPORNOSTI 431
Aleksandra BULATOVIĆ

KRITIČKE STUDIJE MASKULINITETA

MUŠKARCI U SRBIJI, PROMENE, OTPORI I IZAZOVI:
ZNAČAJ KRITIČKIH STUDIJA MASKULINITETA.....445
Lilijana ČIČKARIĆ

MORE (OR LESS) THAN A GAME? CONSIDERING THE IMPLICATIONS OF
‘TRANSNATIONAL MASCULINITY’ FOR THE PLAYING AND ORGANIZING
OF CONTEMPORARY ELITE SPORT 453
John HUGHSON

THE UNIVERSITY AS A MASCULINE HEGEMONY:
NOTES FROM INDIA 471
Prem KUMAR VIJAYAN

TEORIJA ARIJEVSKOG *MÄNNERBUNDA* 487
Dragana JEREMIĆ MOLNAR, Aleksandar MOLNAR

MARININA INTELEKTUALNA KUHINJA: RAZGOVORI I SEĆANJA

COFFEE AT HOME WITH MARINA: MORNING INSIGHTS,
AFTERNOON REFLECTIONS 513
John HUGHSON

FEMINIZAM, PRIJATELJSTVO I NEMOGUĆI PODUHVA TI 527
Biljana DOJČINOVIĆ

TRI KAHVE RAZGOVORUŠE S MARINOM BLAGOJEVIĆ-HUGHSON.....537
Zilka SPAHIĆ ŠILJAK

POKUŠAJ RAZUMEVANJA MEĐUZAVISNOSTI NAUKE, UMETNOSTI I
KREATIVNOSTI MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON:
ISEČCI REČI, SLIKA I SEĆANJA 547
Svetlana TOMIĆ

MARINA HJUSON (HUGHSON): BILA JE NEKO 561
Branislava KNEŽIĆ

SEĆANJE NA MARINU 563
Tanja ĐURIĆ KUZMANOVIĆ

IN REMEMBRANCE OF MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON.....571
Nina LYKKE

MARINA O MARINI: INTERVJU, GOVORI, KOLUMNE

O ZNANJU, FEMINIZMU I AKTIVIZMU: MOJA ŽIVOTNA PRIČA.....577
Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON

GOVOR DR MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON NA DODELI NAGRADE
„ANĐELKA MILIĆ“ 2016. GODINE.....593

GOVOR DR MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON NA DODELI NAGRADE
„ANĐELKA MILIĆ“ 2017. GODINE.....597

FEMINIZAM U SRBIJI: SVETLOST NA KRAJU TUNELA.....599
Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON – „Politika“ 26.07.2017.

KULTURA ZABORAVLJANJA ILI ZABRANJENO ZNANJE?.....601
Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON - „Politika“ 18.10.2017.

BIOGRAFIJE AUTORKI I AUTORA

STAVOVI PREMA RODNOJ PODELI ULOGA U SRBIJI 1989-2018.*

Jelena PEŠIĆ
Dragan STANOJEVIĆ

Na osnovu analize empirijskih rezultata dobijenih putem četiri istraživanja stanovništva Srbije (na reprezentativnim uzorcima punoletne populacije 1989, 2003, 2012. i 2018. godine), cilj ovog rada je testiranje efekata socijalizacije, strukturnih karakteristika, ideološkog učenja i sistemskih promena na promene u stepenu pristajanja uz stavove koji mere tradicionalno (patrijarhalno) poimanje rodne podele uloga. Efekat socijalizacije je meren na osnovu kohortne dekompozicije (odnosno putem izdvajanja generacijskog efekta); ispoljavanje strukturnih karakteristika je operacionalizovano putem efekta godina starosti (odnosno promene društvenih uloga u različitim fazama životnog ciklusa), obrazovanja, mesta stanovanja, bračnog statusa i religioznosti ispitanika; efekat sistemskih promena je meren na osnovu talasa istraživanja, dok je uticaj ideološkog učenja operacionalizovan putem stepena pristajanja uz stavove koji mere autoritarnu orijentaciju. Analiza je podeljena u dva segmenta: u prvom segmentu je meren pojedinačni efekat pobrojanih činilaca, da bi u drugom segmentu, na osnovu linerane regresione analize, testiran kontrolisani efekat potencijalnih prediktora na stavove koji mere patrijarhalnu orijentaciju. Efekat ovih faktora je izdvojeno analiziran za muškarce i za žene, kako bi se utvrdilo da li dati činioci pokazuju specifično dejstvo s obzirom na ovo obeležje. Rezultati analize pokazuju pad u stepenu pristajanja uz patrijarhalnu orijentaciju tokom protekle tri decenije, ali i izraziti rodni jaz, koji rezultuje u većinskom odbacivanju patrijarhalne podele rodni uloga kod žena u poslednjem talasu istraživanja. Kada se kontroliše efekat ostalih činilaca, najznačajniji prediktori patrijarhalnosti su autoritarna orijentacija, stepen obrazovanja i talas istraživanja, ukazujući na potrebu komplementarne upotrebe različitih teorijskih pristupa pri objašnjenju promena u stavovima prema rodnoj podeli uloga.

Ključne reči: rodna podela uloga, patrijarhalnost, generacijski efekat, strukturni efekat, sistemski efekat, ideološko učenje.

---

* Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu „Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri“ koji je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (evidencioni broj 179035).

Uvod

Brojne međunarodne empirijske studije ukazale su na nedvosmisleni i manje ili više koherentnu tendenciju liberalizacije u stavovima prema rodnim ulogama u zemljama Zapadne Evrope i Sjedinjenim Američkim Državama tokom protekle četiri decenije (Thornton, Freedman, 1979; Cherlin, Walters, 1981; Brewster, Padavic, 2000; Brooks, Bolzendahl, 2004; Brajdić Vuković, Birkelund, Štulhofer, 2007). Iako kros-nacionalne studije ukazuju na postojanje izvesnih varijacija u stavovima između ispitanika iz različitih zemalja (koje mahom koincidiraju sa različitim režimima države blagostanja - Brajdić Vuković, Birkelund, Štulhofer, 2007), ovaj trend dugotrajne liberalizacije u stavovima retko se sreće kada je reč o drugim oblastima društvenog života (Brooks, Bolzendahl, 2004). Međutim, uprkos izraženom trendu liberalizacije stavova prema rodnim ulogama, objašnjenja uzroka ove pojave nedovoljno su elaborirana u empirijskim studijama. Najčešće se proces modernizacije uzima kao ključni uzrok, iako se retko ukazuje na to o kojim je zapravo mehanizmima promene reč. Ipak, tokom poslednjih decenija, usled mogućnosti prikupljanja međunarodno uporedivih podataka tokom dužeg vremenskog perioda, nekolicina teorijskih pristupa je formulisana ne bi li se objasnila pomenuta empirijska tendencija: teorija smene kohorti, socio-strukturni pristup i pristup ideološkog učenja (Brooks, Balzendahl, 2004).

Uporedo sa objašnjenjima koja su dolazila iz *mainstream* sociološke teorije, i feminističke teoretičake su nudile svoja objašnjenja promena u rodnim odnosima (i sledstveno u stavovima prema rodnim ulogama), ukazujući na varijacije u režimima patrijarhata u savremenim društvima i sferama u okviru kojih dolazi do ugnjetavanja žena. Jedno od najuticajnijih stanovišta, koje je formulisala Sylvia Walby (1990), temelji se na analitičkoj distinkciji dve forme patrijarhata – privatnog i javnog. Na istorijskom planu analize, distinkcija između dve forme patrijarhata se može pratiti s razdvajanjem privatne od javne sfere društvenog života koja je nastupila prodorom kapitalizma u zapadnoevropska društva, odnosno s masovnim povratkom žena u javnu sferu nakon Drugog svetskog rata. Pomenuto stanovište, stoga, implicira da je liberalizacija rodnih uloga u modernim kapitalističkim i socijalističkim društvima vezana pre svega za privatnu sferu, dok je opresija sastavni deo savremenih društava kada je reč o javnoj sferi plaćenog rada.

Cilj ovog rada je da na osnovu empirijskih podataka utvrdimo da li i u kojoj meri dolazi do liberalizacije stavova o rodnim ulogama među građankama i građanima Srbije tokom perioda post-socijalističke transformacije i konsolidacije kapitalizma.

Koristeći podatke Instituta za sociološka istraživanja dobijenih na osnovu četiri anketna istraživanja populacije Srbije koja su sprovedena 1989, 2003, 2012. i 2018. godine na reprezentativnim uzorcima punoletne populacije, sprovedemo *metod kohortne dekompozicije* da bismo posebno izdvojili efekte kohorte, perioda životnog ciklusa ispitanika i ispitanica i efekte faze post-socijalističke transformacije (sistemske promene) na promene vrednosnih obrazaca. Takođe, nastojaćemo da pokažemo na koji način su efekti kohorte i promene sistema posredovani strukturnim faktorima (obrazovanjem, polom, mestom stanovanja, religioznošću i bračnim statusom), odnosno drugim vrednosnim orijentacijama (autoritarnošću) prilikom objašnjenja promena u stavovima koji se odnose na rodne uloge.

Teorijski okvir

Tokom proteklih decenija formulisano je nekoliko teorijskih pristupa da bi se objasnila promena u stavovima prema rodnim ulogama koja se beleži u razvijenim kapitalističkim društvima. U okviru ovih stanovišta fokus je na ukazivanju na procese i činioce koji dovode do usvajanja i promene određenih vrednosnih obrazaca, a njihovim uparivanjem sa konkretnim istorijskim kontekstima dobija se preciznije određenje uslova u kojima se menjaju stavovi o rodnim ulogama. Pristupi smene kohorti, socio-strukturnih promena i ideološkog učenja predstavljaju tri alternativna (i delimično komplementarna) stanovišta koja se u okviru *mainstream* sociologije najčešće sreću pri objašnjenju promena u vrednosnom obrascima vezanim za sferu rodnih odnosa i rodnu podelu rada.

Pristup smene kohorti podrazumeva da se promene u stavovima prema rodnim ulogama mogu pratiti u različitim starosnim kohortama (Mannheim, 1952; Alwin, Krosnick, 1991; Wilkie, 1993), usled sistematskih razlika u izloženosti određenim iskustvima ili stavovima roditelja tokom perioda primarne i sekundarne socijalizacije u mladosti (Brooks, Bolzendahl, 2004). Ove razlike su posledica istorijskih specifičnosti u kojima ljudi odrastaju i ukazuju na tesnu vezu i isprepletanost promena koje se dešavaju na društvenom (generacijskom) i individualnom nivou (Alwin, Krosnick, 1991). Teorija pretpostavlja da stavovi usvojeni u mladosti pokazuju tendenciju žilavog opstajanja tokom života. Na taj način, specifične istorijske prilike koje karakterišu životna iskustva pojednih generacija (kohorti), kao i dugovečnost stavova usvojenih tokom perioda adolescencije, oblikuju specifične generacijske vrednosne horizonte koji, zauzvrat, sa smenom generacija, mogu i sami da budu zamajac širih društvenih promena (Alwin, Krosnick, 1991).

Drugo stanovište koje smo nazvali socio-strukturnim pristupom ukazuje da su promene u stavovima prema rodnim ulogama posledica promene individualne pozicije u okviru društvene strukture (ključne determinantne u okviru ovog stanovišta su promene u ekonomskom i socijalnom pozicioniranju pojedinaca i domaćinstava – Brooks, Bolzendahl, 2004). Za razliku od pristupa smene kohorti, ovo stanovište implicira da stavovi o rodnim ulogama nisu nužno fiksirani za period mladosti, već se mogu menjati i tokom odraslog doba, u zavisnosti od iskustava kojima su pojedinke i pojedinci izloženi. Ova iskustva i njihova interpretacija su snažno određeni pozicijom koju osoba zauzima unutar društvene organizacije (pozicija oblikovana radnim mestom ili socio-ekonomska pozicija domaćinstva kojem pripada), a koja oblikuje njene interese i očekivanja (Brooks, Bolzendahl, 2004; Kohn, Slomczynski, 2006). Brooks i Bolzendahl (2004) ukazuju na dva tipa strukturnih promena koji su povezani sa stavovima o rodnim ulogama: prvi se odnosi na povećanu participaciju žena u ukupnoj radnoj snazi, koja je u značajnoj meri restrukturirala tržišta rada i izmenila obrasce rodnih nejednakosti (Walby, 1990; Morris, Western, 1999; Korpi, Ferrarini, Englund, 2013). Plaćeni rad, mogućnost uspostavljanja društvenih odnosa i aktivnog angažmana unutar socijalnih mreža koje nisu vezane isključivo uz porodičnu sferu, već uz radno mesto, uticao je na liberalizaciju stavova žena u pogledu rodnih uloga i napuštanje tradicionalnih rodnih obrazaca (posebno unutar privatne sfere porodice i domaćinstva). Istovremeno, u zapadnoevropskim društvima, promene su zahvatile i porodičnu sferu, menjajući ustaljene institucionalne aranžmane (tako, na primer, dolazi do povećanja stopa razvoda braka i do porasta jednoroditeljskih porodica), uvećavajući pritisak ka redefinisanoj rodnim uloga i posledično, ka potrebi da se ovi izmenjeni obrasci legitimišu liberalizovanim stavovima (Mason, Lu, 1988). Takođe, dok jedni autori (Thornton, 1985; Amato, Booth, 1991) posebno ističu efekat iskustva razvoda braka, drugi (Morgan, Waite, 1987) ukazuju na značaj promena u obrascima roditeljstva (i posledično, u promenjenim iskustvima roditeljstva), te u opadajućim stopama fertiliteta (Brooks, Bolzendahl, 2004).

U okviru ovog pristupa pojedini autori (Kohn, Slomczynski, 2006; Korpi, Ferrarini, Englund, 2013) ukazuju na značaj efekta klasne pozicije na stavove o rodnim ulogama, posebno kada je reč o ženama (ukazujući, na taj način, na potrebu za proučavanjem efekta strukturnih varijabli u interakciji sa drugim obeležjima, odnosno za primenom intersekcijskog pristupa analizi). Tako, na primer, visoko obrazovanje i više klasno poreklo uvećavaju šanse ne samo da žena bude zaposlena, nego i da njeni stavovi o rodnim ulogama budu liberalniji od žena koje imaju niži stepen obrazovanja ili niže klasno poreklo (McGinn, Oh, 2017).

Treći pristup koji je razvijen u okviru *mainstream* sociologije je onaj u kojem je naglasak na procesu ideološkog učenja. Promena stavova prema rodnim ulogama

povezana je sa promenama širih sistema uverenja. Ovo stanovište počiva na pretpostavci da usvajanje pojedinačnih stavova i uverenja nije izolovano od drugih stavova (Page, Shapiro, 1992), odnosno na uverenju da postoji izvesna konzistencija u stavovima koji se odnose na srodne oblasti društvenog života. Brooks i Bolzendal (2004: 112) navode tri pretpostavke na kojima počiva ova teorija: 1. novi stavovi i uverenja bivaju prihvaćeni ili odbačeni na temelju njihove evaluacije u odnosu na prethodno usvojene stavove i stepen međusobne kongruentnosti (prethodno usvojeni stavovi i uverenja postavljaju granice usvajanju novih stavova); 2. društveni odnosi i interakcije neretko pretpostavljaju postojanje okvira mišljenja u kojima su pojedini fenomeni povezani u šire kognitivne i aksiološke celine - ideologije; i 3. proces učenja nije samo ograničen na kognitivne procese, već uključuje i afektivne obrasce kojima se favorizuju oni stavovi koji predstavljaju deo šire organizovanih sistema stavova (i to tako što usvajanje jednog stave uvećava šansu da će biti usvojen stav koji je sa njime povezan). Istraživanja liberalizacije stavova prema rodnim ulogama u SAD-u (Smith, 1990; Schuman i dr., 1997) ukazuju da su oni mahom korelirani sa stavovima koji su organizovani oko vrednosnih orijentacija individualizma i libertarijanizma, implicirajući da je opadanje stepena pristajanja uz kolektivističke i autoritarne obrasce (kao antipode individualizmu i libertarijanizmu) povezano sa promenom stavova koji se odnose na rodne uloge. Iako je, na analitičkom planu, moguće i neophodno razdvojiti ovo stanovište od teorija smene kohorti i društvenog strukturisanja, Brooks i Bolzendal (2004: 112-113) upozoravaju da ideološko učenje neretko „ide ruku pod ruku“ sa usvajanjem stavova tokom procesa socijalizacije u detinjstvu i mladosti, odnosno sa iskustvima vezanim za strukturne promene koje su tipične za period odraslog doba. Na primer, pristajanje uz pojedine šire ideološke obrasce može biti specifičnost pojedinih kohorti ili društvenih grupa.

Konačno, pored ova tri pristupa koja su razvijena kako bi se objasnile empirijske pravilnosti uočene tokom poslednjih decenija u okviru razvijenih zapadnoevropskih društava, feminističke teoretičarke su nastojale da promene u stavovima i praksama koje se odnose na rodne uloge objasne u nešto drugačijem „ključu“. Naime, za razliku od pomenutih pristupa koji uzročne mehanizme promene stavova o rodnim ulogama ne vezuju za konkretne društvene sisteme, već ukazuju na različite procese koji deluju na individualnom ili društvenom planu, feminističke teoretičarke su kao glavni okvir promena u rodnim ulogama prepoznale promene u karakteru konkretnog sistema društvenih odnosa - patrijarhata. Ovde je posebno interesantno stanovište Walby, koja u svojoj seminalnoj studiji *Theorizing Patriarchy* (1990) ukazuje na promenu u dominantnom obliku patrijarhata tokom proteklih stotina godina. Autorka

definiše patrijarhat kao sistem koji se sastoji iz niza struktura i praksi u okviru kojih muškarci dominiraju nad ženama, eksploatišu ih i ugnjetavaju (Walby, 1990: 20). Radi se o sistemu društvenih odnosa koji je istorijski promenljivog karaktera, pa je tako u okviru svakog konkretnog društva moguće odrediti stepen i oblik patrijarhata. Stepem patrijarhalnosti se odnosi na intenzitet rodnih nejednakosti u okviru važnijih društvenih struktura, dok se pod oblikom patrijarhata misli na različite tipove odnosa koji se uspostavljaju između ovih struktura (Walby, 1990, prema Pešić 2016: 429). Ipak, ukazuje da se patrijarhat može (i mora) konceptualizovati na različitim nivoima apstrakcije: na najapstraktnijem nivou, radi se o sistemu društvenih odnosa, koji je u savremenim društvima tesno isprepletan sa kapitalizmom (iako Walby upozorava da to ne znači nužnu homolognost dva sistema). Na nešto nižem nivou apstrakcije, ona prepoznaje šest relativno autonomnih, iako međusobno povezanih, struktura koje čine patrijarhat: način proizvodnje, odnosi u sferi plaćenog rada, patrijarhalni odnosi u okviru državnih (političkih) struktura, muško nasilje, seksualnost i patrijarhalni odnosi u kulturnim institucijama. Na analitičkom i istorijskom planu, Walby prepoznaje dva oblika patrijarhata: privatni i javni. Naime, privatni patrijarhat, kao istorijski starija forma, vezuje se uz privatnu sferu domaćeg rada, kao primarnu arenu u kojoj se vrši eksploatacija žena, dok se javni patrijarhat izvodi iz javne sfere, u okviru koje se, kao glavne strukture eksploatacije, prepoznaju država i sfera plaćenog rada. U privatnoj sferi aproprijacija ženskog rada je individualna i direktna, dok je u okviru javne sfere ona kolektivna po svom karakteru – žene su kao kolektivitet segregirane od muškaraca i odvojene od pozicija moći, bogatstva i uticaja. Prelaz iz jedne u drugu formu patrijarhata ne implicira da domaćinstvo i sfera neplaćenog kućnog rada u okviru javnog patrijarhata nisu područja u kojima se očitavaju rodne nejednakosti, već podrazumeva da ona više nisu dominantne arene ugnjetavanja žena. Walby naglašava da tranzicija iz jedne u drugu formu patrijarhata ne podrazumeva samo promenu odnosa između struktura patrijarhata, već i odnosa unutar njih. Svih šest struktura patrijarhata ostaju prisutne unutar obe forme, ali se razlikuju po tome koja/koje je/su dominantna/e (patrijarhalni način proizvodnje u privatnoj sferi biva zamenjen dominacijom sfera plaćenog rada i države kao ključnih domena u kojima se vrši eksploatacija žena u javnom patrijarhatu). Uporedo sa tim i institucionalni obrasci eksploatacije se menjaju, kao i osnovne strategije (Walby, 1990: 24). Naime dok je osnovna strategija opresije unutar privatnog patrijarhata zasnovana na isključenju žena iz javne sfere, u javnom patrijarhatu se radi o njihovoj segregaciji u okviru javne sfere plaćenog rada i struktura moći (Walby, 1990: 179). Walby ukazuje na postojanje kontradiktornih tendencija kada je reč o odnosu patrijarhata i kapitalizma: s jedne strane, zahtev kapitala za jeftinom radnom snagom omogućio je izlazak žena iz privatne sfere domaćinstva i porodice u sferu plaćenog rada; sa druge strane, patrijarhalne snage

su pokazale snažnu tendenciju opiranja uključivanju žena u javnu sferu, razvijajući alternativnu strategiju ugnjetavanja u okviru javne sfere, koja se temeljila na segregaciji žena. Međutim, uključivanje žena u sferu plaćenog rada, smatra Walby (1990: 186), samo po sebi nije bilo dovoljan uslov tranzicije iz privatnog u javni patrijarhat: u okviru zapadnih društava u kojima se industrijalizacija temeljila na kapitalističkom načinu proizvodnje, upravo su feministički pokret i borba za sticanje političkih prava omogućili konačni prekid sa isključivanjem žena iz javne sfere, udarajući temelje dominaciji javnog patrijarhata (od 1970ih godina). Za razliku od kapitalističkih zemalja, gde su zahtevi kapitala za jeftinom radnom snagom i posledični razvoj tržišta rada bili ključni za prelazak iz dominacije privatnog u javni patrijarhat, u socijalističkim društvima ključnu ulogu je odigrala država, koja je uklonila pravne prepreke za potpuno uključivanje žena u javnu sferu političkog odlučivanja i plaćenog rada, legitimišući ove promene ideologijom rodne jednakosti (pri tome, u evropskim državama blagostanja, kako se naglašava, razvoj javnog patrijarhata bio je posledica kombinovanog efekta razvoja tržišta rada i državne intervencije).

Konačno, na ovom mestu važno je pomenuti još jedno stanovište koje naglašava sistemske faktore, ali u značajnoj meri podržava i tezu o socio-strukturnim činiocima i tezu o ideološkom učenju, razvijeno na temelju podataka međunarodnih empirijskih istraživanja. Reč je o modernizacijskoj tezi Ronalda Ingleharta i Pippe Norris (2003). Prema Inglehart-u i Welzel-u (2005: 2), rodne jednakosti, individualna autonomija i demokratija čine korpus koji je povezan sa nivoom društveno-ekonomskog razvoja. Modernizacijski procesi se odigravaju u dve faze: u okviru prve faze dolazi do promene pretežno agrarnih u industrijska društva, dok se u drugoj fazi industrijska društva transformišu u postindustrijska. Dok je za prvu fazu proizvodno-ekonomski faktor predstavljao ključni uzročni element transformacije, u drugoj fazi, on gubi na značaju, a primat dobijaju kulturni faktori, među kojima je i promena dominantnih vrednosnih orijentacija. Ako ovo primenimo na sferu rodnih odnosa, tada u prvoj, industrijskoj fazi modernizacije, dolazi do masovnog izlaska žena u javnu sferu plaćenog rada, do povećanja obuhvata i stepena obrazovanja žena, kao i do njihove participacije u predstavničkim političkim telima (uz očuvani rodni disbalans u pogledu moći), dok u drugoj, postindustrijskoj fazi (koju, kako navode autori, većina društava još uvek nije dostigla) dolazi do povećanja nivoa rodne jednakosti kroz snažniji uticaj žena u menadžerske strukture i politička tela (Inglehart, Norris, 2003: 5-12). Dok je prelaz iz tradicionalnih društava u prvu fazu modernizacije bio obeležen širenjem sekularno-racionalnih vrednosti, tranzicija u drugu fazu modernizacije je obeležena tranzicijom od materijalističkih ka postmaterijalističkim vrednostima (u kojima je naglasak na razvoju sopstvene ličnosti i njenih potencijala). Autori

naglašavaju da je opadanje značaja tradicionalne porodice vezano uz prvu veliku tranziciju vrednosnih orijentacija, dok je porast rodnih jednakosti vezan uz drugu (Inglehart, Norris, 2003: 11).

Kontekstualni okvir

Pre nego što se upustimo u analizu vrednosnih orijentacija koje se odnose na rodne uloge u Srbiji, neophodno je ukratko se osvrnuti na istorijski kontekst koji je odredio specifičan proces socijalističke modernizacije, kao i na sistemske i strukturne promene koje su doneli post-socijalistička transformacija i konsolidacija kapitalizma.

Pre svega, počeci liberalizacije rodnih odnosa u Srbiji uglavnom se vezuju za period nakon Drugog svetskog rata, kada, u sklopu socijalističke modernizacije i uz pomoć proklamovane jednakosti polova kao zvanične ideologije komunističkog rukovodstva, dolazi do masovnijeg ulaska žena u sferu plaćenog rada i učešća u političkom životu. Ovaj period odgovara prvoj fazi modernizacije koju prepoznaju Inglehart i Norris (2003), kada zapravo dolazi do prelaza iz tradicionalnog tipa društva u prvu fazu modernizacije. Specifičnost društava koja su relativno kasno otpočela sa procesima modernizacije, a među njima i Srbije i Jugoslavije, je da se u okviru tradicionalnih društava oblikovao kapitalistički poredak koji je imao drugačije karakteristike nego u zemljama kapitalističkog centra. Ova specifičnost se ogledala u relativno sporom prodoru tržišnih odnosa i industrijalizacije, što je kao posledicu imalo usporenu razgradnju tradicionalnih (seljačkih) struktura društvene organizacije, a posebno patrimonijalne porodice zasnovane na hijerarhijskoj strukturi odnosa i disbalansu moći koji je počivao na kombinaciji rodnih i starosnih kriterijuma¹. Ovome treba dodati i specifičnosti zakonske regulative koja je važila na teritoriji Srbije a koja je ženama onemogućavala sticanje pravne i ekonomske nezavisnosti od muških srodnika (Kazer, 2002: 66), kao i činjenicu da su na celokupnoj teritoriji predratne Jugoslavije politička prava žena bila drastično ograničena. Drugim rečima, faza (neuspele) kapitalističke modernizacije društava Srbije i Jugoslavije obeležena je patrijarhalnom organizacijom društvenih odnosa, u okviru kojih su rodne nejednakosti naročito bile izražene u sferi privatnosti. Dominacija prirodne poljoprivredne proizvodnje i patrilokalna organizacija života činile su domaćinstvo i porodicu gotovo isključivim okvirom života za značajan broj članova društva (videti u: Čalić, 2004), a posebno seoskih žena. Međutim, i tamo gde je došlo do raspada porodičnih

---

¹ O tradicionalnoj organizaciji porodičnih odnosa opširnije videti u: Erlich, 1964 ili Kazer, 2002.

zadruga i do prodora robno-novčane privrede, opstajala je hijerarhijska struktura porodične organizacije (Erllich, 1964: 371), praćena podelom na privatnu sferu neplaćenog rada i javnu sferu plaćenog rada, gde je prva pripala ženama, a druga gotovo u potpunosti bila rezervisana za muškarce (Pešić, 2016).

Ubrzana industrijalizacija i urbanizacija na socijalističkim osnovama nakon Drugog svetskog rata, praćene masovnim preseljavanjem stanovništva iz sela u gradove i prelaskom iz primarnog u sekundarni i tercijarni sektor ekonomije, označile su celokupnu promenu strukture društveno-ekonomske i porodične organizacije. Potrebe brzorastućeg industrijskog sistema za radnom snagom, zajedno za nizom normativnih promena, omogućile su masovan izlazak žena iz privatne u sferu plaćenog rada. Država, ne samo da je zakonski omogućila i ideološki podsticala rodne ravnopravnosti, već je, preuzimajući neke od tradicionalno ženskih funkcija i njihovim organizovanjem u okviru ustanova društvenog staranja, potom sekularizacijom društva i uvođenjem obaveznog osnovnog obrazovanja, podupirala izlazak žena u javnu sferu (Brajdić-Vuković, Birkeund, Štulhofer, 2007: 34). Na taj način, prva faza modernizacije na socijalističkim osnovama stvorila je pretpostavke za ukidanje (ili, što je izvesnije, za opadanje intenziteta) privatnog patrijarhata, omogućivši ženama da se obrazuju, rade i budu politički aktivne (Pešić, 2016: 434). Za razliku od kapitalističke modernizacije, gde je ključni značaj za izlazak žena iz sfere privatnosti imalo tržište, u socijalističkim zemljama je on pripao državi. Međutim, to ne znači da su rodne nejednakosti isčezle. Izlazak u javnu sferu plaćenog rada nije žene oslobodio kućnog rada, već je uvećao njihovu radnu nedelju (ovaj fenomen je u sociologiji prepoznat kao „dvostruka opterećenosti“)²; pored toga, dolazi do segregacije žena u posebne grane industrije (posebno one koje su korespondirale „ženskim“ poslovima u sferi kućnog rada, kakve su industrija tekstila, kože ili nege), te feminizacije pojedinih profesija, praćene nižom materijalnom nadoknadom u odnosu na muškarce (pri tom, što je potrebni nivo kvalifikacija u datoj industrijskoj grani rastao, to su rodno određeni dispariteti u platama bili veći) (Šporer, 1985; Milić, 1994). Na taj način, nejednakosti ne samo da nisu nestale iz privatne sfere, nego su se prelile u javnu, oblikujući sistem u kojem dominira javni patrijarhat. Ovome treba dodati i to da je, uprkos socijalističkoj modernizaciji, u seoskim pasivnim krajevima opstajala tradicionalna društvena organizacija, zasnovana na višegeneracijskim domaćinstvima, hijerarhijski organizovanim prema polu i starosti, u kojima je uloga žena snažnije bila vezana za sferu reprodukcije nego za proizvodne delatnosti.

---

² Prema podacima iz 1965. godine, broj radnih sati za žene iznosio je 60-70 nedeljno, a od toga je 30-30 sati otpadalo na kućni rad (Brunnbauer, 2002: 223).

Raspad socijalističkog poretka i postepena (gotovo dvodecenijska) transformacija označile su novi sistemski rez u razvoju društva Srbije. Postsocijalistička transformacija se, pri tome, događala u uslovima obeleženim raspadom zajedničke države u ratovima, međunarodnom izolacijom i ekonomskim slomom. Pored uvođenja višepartijskog poretka, svakako da su se najvažnije sistemske promene odnosile na privatizaciju društvenog vlasništva, organizaciju ekonomije na tržišnim osnovama, te na promenjenu ulogu države u ekonomiji, što je u situaciji permanentne ekonomske krize dovelo do kraha institucionalnih osnova na kojima je počivalo podružljavanje funkcija koje su (nekada) pripadale porodici i domaćinstvu. Slom institucija socijalne potpore u situaciji u kojoj su materijalni resursi većeg dela stanovništva bili drastično istrošeni zahtevao je alternativne oblike društvene solidarnosti koji su formirani oko srodničkih mreža (Babović, 2013). Na taj način dolazi do reaktuelizacije tradicionalnih porodičnih veza i organizacije (Milić, 2006), koje preuzimaju ulogu funkcionalnog supstituta za urušeni institucionalni sistem socijalne podrške. Ovo redefinisavanje uloge porodice u društvu neminovno je povlačilo oživljavanje tradicionalnih diskursa o ulozi žene u porodici, domaćinstvu i javnoj sferi, odnosno redukciju njenih uloga na reproduktivnu (opširnije o tome u: Blagojević, 2013). Međutim, sužene mogućnosti za zadovoljenje egzistencijalnih potreba stanovništva u okviru sektora formalnog zaposlenja dovele su do bujanja sive ekonomije i neformalnih oblika zaposlenja, ali i do osmišljavanja niza alternativnih strategija domaćinstava za preživljavanje, u kojima je neretko žena imala ključnu ulogu. Na taj način, isti oni procesi koji su delovali u pravcu retradicalizacije uloge žene i njenog vezivanja za privatnu sferu, istovremeno su onemogućavali opstajanje ove vrste aranžmana (koje Babović naziva pasivnom strategijom – Babović, 2013) kao permanentne strategije. Drugim rečima, iako je prva dekada transformacije ukazivala na mogućnost regresionog kretanja ka jačanju privatnog patrijarhata, pokazalo se da je retradicalizacija porodičnih obrazaca i mreže socijalne potpore bila privremena strategija koja je vrlo brzo ustupila mesto tržišnim (proaktivnim – Babović, 2013) obrascima zadovoljenja potreba.

Međutim, tokom prve faze procesa postsocijalističke transformacije nije samo došlo do promene načina društvene reprodukcije, nego i legitimacijske osnove na kojoj je sistem počivao i putem kojeg je vršena integracija stanovništva: umesto nekadašnje socijalističke ideologije bratstva i jedinstva, u situaciji učešća Srbije u građanskim ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije i nerešenih teritorijalnih pitanja, integracija je počivala na nacionalnoj homogenizaciji putem nacionalističkih ideologema o ugroženosti nacije (o dubljim razlozima videti u: Lazić, 2011 ili Pešić, 2017). Ove ideologeme su se neretko oslanjale na konzervativne ideje o urušavanju porodice i „porodičnih vrednosti“, te o propadanju seljaštva kao „zdravog jezgra“

nacije. U okviru ovih tradicionalističkih diskursa (koji su promovisani od strane pojedinih političara, medija, ali i intelektualaca, predstavnika akademskih institucija ili crkve), uloga žene nije se samo svodila na biološku reprodukciju, već je bivala vezivana uz ideju kulturne reprodukcije nacije (Papić, 1999: 159), redefinišući njenu celokupnu društvenu ulogu i kodifikujući je u novom ključu, različitom od one koja joj je dodeljena tokom perioda socijalističke modernizacije (Drezgić, 2010). Na taj način, redefinicija uloge žene u javnim diskursima išla je ruku pod ruku sa širim korpusom tradicionalističkih vrednosti, dajući joj dublje legitimizacijsko utemeljenje (videti u: Pešić, 2016).

Konačno, konsolidacija kapitalizma (na periferijskim osnovama) označila je dosledniju primenu neoliberalnih politika (a posebno dovršetak procesa transformacije vlasništva), dodatno učvršćujući tržište kao ključni mehanizam zadovoljenja većine društvenih potreba (uključujući i one potrebe i aktivnosti koje nisu nužno do tada bile zahvaćene procesom komodifikacije – socijalno staranje, zdravstvena zaštita i obrazovanje). Ekonomski oporavak, koji je usledio nakon prve faze „deblokiranе transformacije“ (Lazić, 2011), označio je povećanu ponudu radnih mesta, u odnosu na prethodnu dekadu, odnosno povratak formalnom zaposlenju kao dominantnoj strategiji obezbeđivanja egzistencije kod značajnog dela stanovništva, mada uz još uvek visok udeo neformalnog rada (Babović, 2013). Nakon prve faze „intenzivne“ tranzicije, kada, usled ekonomskog restrukturiranja i privatizacije, dolazi do pogoršanja pozicije žena na tržištu rada (izraženog, pre svega, kroz pad formalnog zaposlenja), tokom naredne faze dolazi do postepenih promena, posebno kada je reč o porastu u stopama zaposlenosti (Babović, 2010: 33). Žene lakše stižu ekonomsku samostalnost (u odnosu na prethodni period), što tendencijski vodi slabljenju vezanosti uz porodicu; potom, češće u odnosu na muškarce stižu visoko obrazovanje (Blagojević Hjuson, 2011: 133-136; Babović, 2016: 53), a usled uvođenja zakonskih kvota o udelu žena u organima zakonodavne vlasti, raste njihov broj na pozicijama moći (Babović, 2016: 64). Međutim, rodni dispariteti u javnoj sferi i dalje opstaju: stope zaposlenosti žena i dalje su niže od stopa muškaraca, dok je istovremeno među njima viši udeo neaktivnih lica (Babović i dr., 2010: 34; Blagojević Hughson, 2017; Republički zavod za statistiku, 2020); žene i dalje dominantno rade u sektorima koji su vezani za tradicionalne „ženske“ poslove (sektori „brige“ – obrazovanje, zdravstvo, socijalni rad), u kojima dominira fleksibilno radno vreme (Babović, 2016: 39); otežan im je pristup novcu i finansijskim resursima (Babović, 2016, 46), a uprkos zakonskim rešenjima i određenim pozitivnim pomacima, niži udeo žena na ključnim pozicijama u državi i društvu (organima vlasti, najuspešnijim preduzećima) ocrtava postojanje rodniх dispariteta u moći (Babović, 2016: 66).

Promene su zahvatile i porodičnu sferu: kako navodi Blagojević Hjuson (2011: 133-134), čini se da je retradicionizacija porodičnih obrazaca (solidaristički porodični model sa asimetrijom u rodnim ulogama) tokom 1990ih godina bio prelazni (iako i dalje prisutan) model ka „tržišno kompetitivnom“ obrascu koji uključuje individualizaciju, egalitarnu raspodelu poslova i simetričnost u partnerskim ulogama. Autoritet oca kao „glave“ ili „hranioca porodice“ slabi, dok pozicija žene jača (i to najčešće u meri u kojoj žena stiče ekonomsku samostalnost u sferi plaćenog rada). Ipak, uprkos jasno izraženoj tendenciji ka promeni dominantnog porodičnog modela i njegovoj „modernizaciji“, rodne nejednakosti i dalje opstaju u privatnoj sferi: žene više vremena ulažu u aktivnosti nege i brige o starima i deci, više su angažovane u obavljanju kućnih poslova, odnosno u neplaćenom kućnom radu, češće se odlučuju da u slučaju potrebe ostanu neaktivne na tržištu rada. Porodica za njih i dalje zadržava svoju centralnu vrednost, pre svega zbog činjenice da se samoaktuelizacija kroz posao i karijeru teže postiže u situaciji visoke nezaposlenosti i sve snažnije prekarizacije uslova rada (Blagojević Hjuson, 2011: 133), koji naročito teško pogađaju žene nižeg nivoa kvalifikacija.

S obzirom na opisane tendencije i ambivalentnosti koje su i dalje izražene, čini se da nije teško zaključiti da se društvo Srbije još uvek nalazi u početnoj fazi (rodne) modernizacije o kojoj su pisali Inglehart i Norris (2003), u kojoj još uvek postoji značajan disbalans u odnosima moći između muškaraca i žena u javnoj sferi (što odgovara fazi koju Wolby naziva javnim patrijarhatom – Walby, 1990).

Hipotetičko-metodološki okvir analize

Imajući pred sobom tri dominantne teorije, cilj ove analize bio je da ispitamo efekte sistemske promene (efekat talasa istraživanja), socijalizacije (generacijske promene), strukturnih faktora (životnog ciklusa, obrazovanja, klasne pozicije, mesta stanovanja, religioznosti i bračnog satusa), kao i efekte ideološkog učenja na stavove o rodnim ulogama stanovnika Srbije tokom perioda koji zahvata gotovo 30 godina. S obzirom da do sada na podacima za Srbiju ova vrsta analize nije rađena, nastojali smo da ispitamo koja od pomenutih teorija najbolje „radi“. U tom smislu, hipotetički okvir ove analize ne prati klasičnu shemu, već zapravo testira alternativne hipoteze (koje nisu nužno nekompatibilne):

Sistemska promena, praćena opštim trendom modernizacije, dovodi do opadajuće podrške patrijarhalnoj raspodeli rodnih uloga u privatnoj sferi;

Usled različitih društveno-istorijskih okolnosti u kojima se dešavala socijalizacija ispitanika tokom perioda detinjstva i rane mladosti, sa svakom novom

generacijom dolazi do redukcije u stepenu pristajanja uz patrijarhalne vrednosti koje se odnose na rodne uloge;

Promenjen set društvenih uloga koje osoba obavlja u različitim (sukcesivnim) fazama životnog ciklusa vodi snažnijem pristajanju uz patrijarhalne vrednosne obrasce;

Usled modernizacijskog učinka obrazovanja, sa svakim dodatnim stepenom obrazovanja dolazi do opadanja stepena pristanka uz tradicionalnu rodnu podelu uloga;

Pored toga, selo kao mesto stanovanja, život u okviru bračne zajednice i religioznost vode snažnijem pristajanju uz tradicionalne rodne obrasce;

I konačno, patrijarhalna vrednosna orijentacija izraženija je kod autoritarnih ispitanika koji prihvataju hijerarhijsko uređenje društvenih odnosa.

Razdvajanje efekta godina starosti, kohorte i perioda istraživanja i dalje je nerešen izazov u metodologiji istraživanja i analizi longitudinalnih podataka. Ovaj metodološki problem, nazvan „problem identifikovanja“ izražava postojanje savršene korelacije između tri varijabli (multikolinearnost), koja je izražena sledećom jednačinom:

$$\text{Kohorta} - \text{Period} = \text{Godine starosti} + \text{Kohorta}$$

I upravo zbog toga ne postoji idealno rešenje prepoznavanja nezavisnih efekata godina starosti (odnosno životnog ciklusa), efekat kohorte, odnosno specifičnog društveno istorijskog iskustva koje je obeležilo kohortu/generaciju, i efekat perioda, odnosno istorijskih promena koje mogu da imaju uticaj na celokupnu populaciju. Do sada je ponuđeno više rešenja da bi se ovaj problem prevazišao, i svako rešenje je posle testiranja i upotrebe u različitim kontekstima pokazalo neadekvatnost primene u svim slučajevima, i neophodnost ispunjenosti određenih preduslova da bi se primenilo (Fienberg, Mason, 1985; Yang, Land, 2013; Smets, Neundorf, 2014; Bell, Jones, 2017). U ovom radu ćemo se držati metoda koji je na tragu Rekker-a (2018) i Down-a i Wilson-a (2013), koji predlažu da se efekti godina, kohorte i perioda procenjuju kao nelinerani, odnosno uz što više moguće otklanjanje efekta linearnosti između njih. Da bi se ovo postiglo neophodno je godine starosti i godine rođenja (kohorte) ispitanika grupisati u veće kategorije koje su teorijski relevantne. U našoj analizi smo se odlučili da godine starosti ispitanika operacionalizujemo kroz koncept životnog toka koji smo podelili na tri životne faze: mladost (15-29), srednje doba (30-60) i starost (61+); kohorte smo operacionalizovali kao istorijske generacije oblikovane specifičnim iskustvom

epohe na predratnu (rođenu do 1945. godine), „baby boom“ (1945-1964), tzv. „X generaciju“ (1965-1990) i „milenijalce“ (1991-).

Kako bismo testirali hipoteze, uradili smo analizu podataka dobijenih u četiri vremenska talasa u okviru istraživanja Instituta za sociološka istraživanja na reprezentativnim uzorcima punoletnih stanovnika Srbije. Radi se o sledećim istraživačkim projektima: Društvena struktura i kvaliteta života u Jugoslaviji, iz 1989. godine (n=4602); South East European Social Survey Project, iz 2003. godine (n=2997); Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri, iz 2012. godine (n=2542) i Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri, iz 2018. godine (n=2210). Sve četiri baze podataka su sjedinjene u jedinstvenu bazu, kako bismo dobili mogućnost da izdvojimo efekte talasa istraživanja, godina starosti i generacija ispitanika. Spajanjem četiri baze podataka dobili smo uzorak od 12351 opservacija; međutim, s obzirom da je broj najstarijih i najmlađih ispitanika bio relativno mali (157) i nedovoljan za poređenje sa drugim starosnim grupacijama, podaci za ove ispitanike su isključeni iz analize. Na taj način smo dobili ukupni uzorak od 12194 jedinice.

Stavove prema rodnim ulogama smo ispitivali na osnovu četiri empirijska iskaza koji su bili dostupni u sve četiri baze podataka: *Ako je u braku jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac; Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama; Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč i Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.*³ Sva su četiri iskaza data u obliku Likertove skale i rekodovana tako da viši rezultati označavaju patrijarhalnu orijentaciju. Analizom glavnih komponenti je utvrđeno da se svi iskazi okupljaju oko jednog faktora koji objašnjava 60,24% varijanse, a analiza pouzdanosti pokazala je da možemo da formiramo pouzdan instrument, odnosno skalu patrijarhalne orijentacije (vrednost Kronbahove alfe je iznosila 0,782). S obzirom na ograničen broj uporedivih iskaza, analiza je ograničena samo na stavove koji se odnose na podelu rodnih uloga u privatnoj sferi, odnosno predstavljaju indikaciju prisustva privatnog patrijarhata.

Analiza je razdvojena za muškarce i žene, jer smo pretpostavili da efekat različitih činilaca varira u dve kategorije. U prvoj fazi, na osnovu tehnika deskriptivne analize, ispitivano je raspoređivanje ispitanika na skali patrijarhalne orijentacije s obzirom na godine starosti ispitanika, generacijsku pripadnost, talas istraživanja i pojedine strukturne faktore (obrazovanje), odnosno ideološko učenje

---

³ S obzirom da je skala konstruisana od četiri iskaza koji su dati u obliku petočlane Likertove skale, minimalan skor je iznosio 4, a maksimalni 20. Teorijski prosek na skali je 12.

(autoritarnost⁴). U drugoj fazi su, putem regresionih modela, ispitivani kontrolisani efekti faktora smene generacija, strukturnih činilaca (stepena obrazovanja, klasne pripadnosti, bračnog statusa, mesta stanovanja i religioznosti ispitanika) i ideološkog učenja (autoritarnost), kako bi izdvojili činioci koji najsnažnije oblikuju stavove prema rodnoj podeli uloga.

Rezultati analize

Kao što smo najavili, prva faza sekundarne analize podataka sastojala se iz utvrđivanja prosečnih rezultata ispitanika s obzirom na starost, talas istraživanja i pripadnost generaciji, kako bismo razložili efekte socijalizacije u toku perioda adolescencije (pripadnost generaciji), sistemskih promena (talas istraživanja) i onih koje ishode iz promenjene uloge koju pojedinci vrše tokom svog životnog ciklusa (starost ispitanika).

Efekat sistemskih promena

Najpre ćemo pogledati kakav je efekat sistemskih promena na stepen rasprostranjenosti patrijarhalne orijentacije. Ovaj efekat je operacionalizovan kroz talase istraživanja, koja su sprovedena 1989. godine (tokom faze poznog socijalizma), 2003. godine (koja odgovara ranoj fazi „deblokiranje transformacije“ – videti u: Lazić, 2011), 2012. godine – tokom krizne faze konsolidovanog kapitalizma (u (polu)periferijskim okvirima) i 2018. godine. Rezultati ukazuju (grafikon 1) da u sva četiri talasa beležimo jaz između muškaraca i žena u pogledu stepena pristajanja uz patrijarhalne vrednosti. Ovaj jaz je bio najizraženiji tokom socijalističkog perioda, da bi, nakon decenije i po obeležene ratovima, raspadom države, ekonomskim slomom i međunarodnom izolacijom, u 2003. godini opao, a potom se „stabilizovao“. Posmatrajući dugoročnu tendenciju, nije teško zaključiti da je na delu proces vrednosne konvergencije muškarca i žena, kada je reč o stavovima koji se odnose na podelu rodni uloga (u domaćinstvu). Drugi važan nalaz je da tokom analiziranog perioda, koji obuhvata gotovo tri decenije, beležimo konstantan pad u stepenu pristajanja uz patrijarhalne vrednosti, i kod muškaraca i kod žena, s tim da tek u 2018. godini žene padaju ispod teorijskog proseka (i za njih se može reći da nisu više većinski patrijarhalno orijentisane), dok kod muškaraca

---

⁴ Vrednosna orijentacija autoritarnosti je merena pomoću kompozitnog indeksa (skale), sastavljene od sledećih empirijskih iskaza: *Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima, Dve su glavne vrste ljudi u svetu – jaki i slabi i Narod bez vođe je kao čovek bez glave.*

možemo govoriti samo o silaznoj tenedenciji, koja za sada ne ide ispod linije većinskog odbacivanja patrijarhalnih vrednosti.

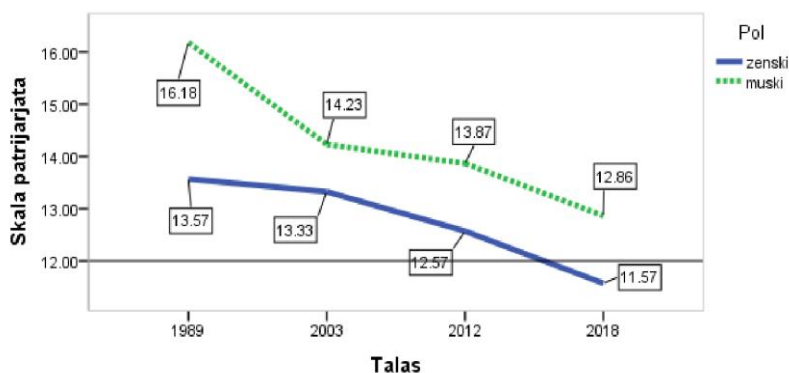
Smanjenje jaza između muškaraca i žena je, kao što je rečeno, bilo najuočljivije tokom 1990ih godina, odnosno dekade „blokiranе transformacije“ (Lazić, 2011). Ovaj nalaz možemo tumačiti u okviru paradigme o sistemskoj promeni iz socijalističkog u kapitalistički oblik društvene reprodukcije, gde se uloga žene u obezbeđivanju osnovnih egzistencijalnih potreba domaćinstava u uslovima u kojima je dominirala siva ekonomija, značajno menjala, uprkos retradicionalizujućim diskursima koji su bili prisutni u javnoj sferi i medijima. Naime, umesto relativno stabilnih obrazaca zaposlenja tipičnih za socijalizam (odnosno preovlađujućih strategija formalne zaposlenosti u okviru kojih se muškarci pojavljuju kao „dominantna“ kategorija u okviru javne sfere), ekonomska kriza, udružena sa nestabilnošću radnih mesta usled smanjenja ekonomskih aktivnosti, ali i usled procesa vlasničke transformacije, dovela je do bujanja sive ekonomije, neformalnog rada, nemonetarnih oblika razmene, proizvodnje za sopstvene potrebe, odnosno do promene strategija preživljavanja domaćinstava, u okviru kojih žene dobijaju važno mesto (Babović, 2013). Bujanje neregularnih tržišta je, na taj način, redefinisalo ženinu poziciju ne samo u sferi plaćenog rada, nego i u okviru domaćinstva, istovremeno preoblikujući i dominantne stavove (posebno muškaraca) kada je reč o rodним ulogama.

Sa druge strane, dati nalaz – da je redukcija jaza među polovima najizraženija tokom perioda između prva dva talasa istraživanja - treba uzeti s oprezom jer je između prvog i drugog talasa istraživanja (1989-2003) protekao više nego dvostruki broj godina u odnosu na vremenski interval između poslednja dva talasa (2012-2018), što može da dovede do iskrivljenja rezultata, odnosno do preneglašavanja značaja sistemske promene. S tim u vezi treba primetiti da nalazi ukazuju na stabilnost u održavanju vrednosnog jaza među polovima i tokom perioda u kojem nije došlo do značajnijih sistemskih promena, što ukazuje da, pored sistemskih, uzroke vrednosnih promena i relativno stabilnih rodnih vrednosnih distanci treba tražiti i u drugim činiocima.

Druga važna napomena, kada je reč o datim nalazima, odnosi se na činjenicu da se tokom posmatranog perioda beleži pad u stepenu pristajanja uz patrijarhalne obrasce. Ipak, treba imati na umu i to da muškarci, uprkos padu, i dalje ostaju dominantno patrijarhalno orijentisani, dok je kod žena, kao što je već ukazano, tek 2018. godine zabeleženo većinsko odbacivanje patrijarhalnih obrazaca. Drugim rečima, uprkos jasno izraženoj tendenciji pada u stepenu prihvatanja patrijarhalnih vrednosnih obrazaca, ona nije dovoljno jaka da bi nedvosmisleno ukazala na promene koje se vezuju uz prihvatanje obrazaca rodne egalitarnosti, odnosno na

tranziciju ka postindustrijskim društvima koja se, kako Inglehart i Norris (2003) tvrde, odlikuju egalitarnim rodним obrascima.

Grafikon 1. Prosečni rezultati žena i muškaraca na skali patrijarhalnosti u različitim talasima istraživanja

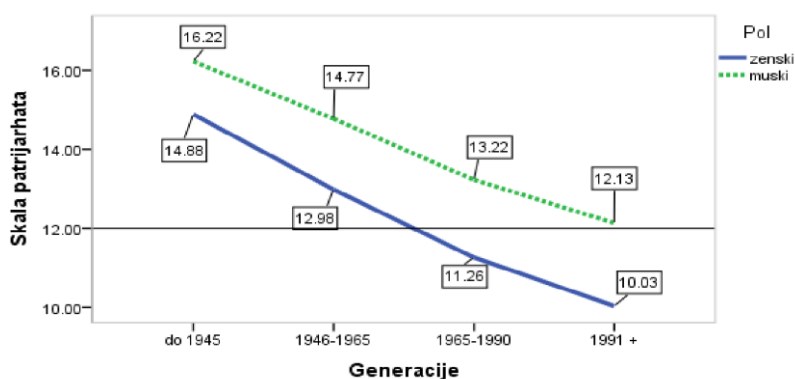
Efekat socijalizacije

Efekat socijalizacije je operacionalizovan tako što su izdvojene četiri velike kohorte: 1. ispitanici koji su rođeni do 1945. godine, i čija se socijalizacija odvijala u tradicionalističkim sistemskim okvirima; 2. *baby-boom* generacija rođenih nakon Drugog svetskog rata, sve do sredine 1960ih godina, čija je socijalizacija bila obeležena jasnim ideološkim i praktičnim otklonom od tradicionalističkog nasleđa, odnosno rodnom emancipacijom koja je sprovedena „odozgo“; 3. generacija („X“) rođenih od sredine 1960ih do 1990. godine, čija je socijalizacijska matrica u značajnoj meri oblikovana liberalizacijom rodних uloga na globalnom planu, a uz pomoć medija masovne komunikacije i efekta socijalističke ideologije rodne ravnopravnosti, i u okviru jugoslovenskog socijalističkog društva; 4. generacija „milenijalca“ („Y“ generacija), rođenih nakon 1990. godine, kod kojih je socijalizacijska matrica određena oprečnim tendencijama, od kojih valja istaći rodnu liberalizaciju na globalnom planu, retradicionalizaciju javnih diskursa – na lokalnom nivou, i čitav niz sistemskih promena koje prate procese post-socijalističke transformacije i konsolidacije kapitalizma na specifičnim (polu)periferijskim osnovam.

Rezultati ukazuju da je rodni jaz u pogledu prihvatanja patrijarhalnih vrednosti manje-više konstantan kod prve dve generacije, da bi postao nešto izraženiji kada je reč o generaciji „X“ i tendencijski rastao u narednoj kohortnoj grupi (grafikon 2). Ovaj nalaz treba dopuniti sledećim: naime, tendencija pada u stepenu

prihvaćenosti patrijarhalnih vrednosti, uočljiva kod talasa istraživanja, i ovde je prisutna. Međutim, tek kod pripadnika generacije „X“ nailazimo na pad na skali patrijarhalne orijentacije ispod teorijskog proseka (i ovaj pad se nastavio kod pripadnika generacije „Y“), ukazujući da ispitanice rođene nakon sredine 1960ih godina većinski odbacuju patrijarhalne vrednosti. Sa druge strane, kada je reč o muškarcima, uprkos jasno izraženoj tendenciji pada u stepenu pristajanja uz patrijarhalne vrednosti, oni ostaju većinski patrijarhalno orijentisani u svim kohortnim kategorijama, uključujući i „milenijalce“ (generaciju „Y“).

Grafikon 2. Prosečni rezultati muškaraca i žena na skali patrijarhalnosti prema generacijskoj pripadnosti

Efekat godina starosti

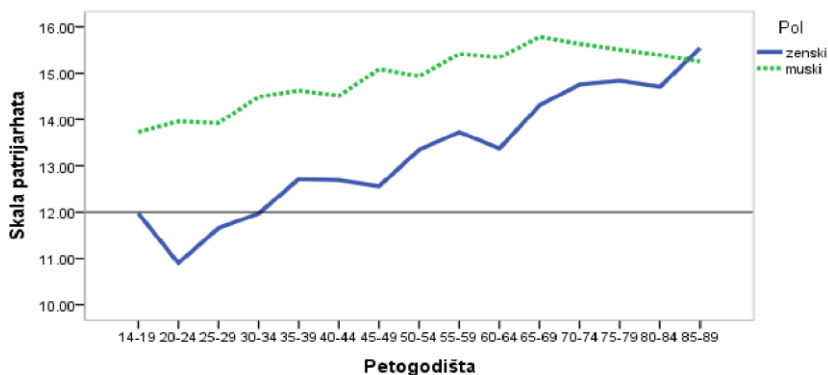
Efekat promena strukturnog položaja pojedinki i pojedinaca na stavove o rodnoj podeli uloga, koji se ispoljava usled procesa starenja i peruzimanja različitih društvenih uloga tokom trajanja životnog ciklusa, operacionalizovan je i ispitan na osnovu petogodišnjih starosnih intervala. Ovde je neophodno istaći nekoliko važnih rezultata (grafikon 3):

Većinsku nepatrijarhalnu orijentaciju kod žena treba očekivati do njihove navršene 34. godine života, nakon koje počinje da prevladava podrška patrijarhalnim vrednostima i da tendencijiski jača kako žene stare. Ipak, ovde treba napomenuti da je linearnost veze ozbiljnije narušena kod najmlađih ispitanica: naime, devojčice starosti od 14 do 19 godina patrijarhalnije su od devojaka koje su u drugoj deceniji života, pri čemu se najslabija podrška datim vrednostima beleži kod devojaka starosti od 20 do 24 godine. Drugim rečima, ulazak u svet odraslih, koji je povezan sa opuštanjem vršnjačkog i roditeljskog pritiska, te procesom separacije od porodice porekla, ali i sa izloženošću novim institucionalnim

okruženjima (kao što su radno mesto ili fakultet), za devojke ima „modernizujući“ efekat, odnosno vodi liberalizaciji stavova o rodnoj podeli uloga. Međutim, ulazak u životne cikluse koji su povezani sa zasnivanjem sopstvene porodice, vodi retraditionalizaciji stavova, koja je kod žena, čini se, ireverzibilan proces.

Kada je reč o muškarcima, i kod njih uviđamo sličnu tendenciju rasta patrijarhalne orijentacije sa godinama, s tim da ona ni u jednoj generaciji ne ide ispod linije teorijskog proseka (odnosno većinskog odbacivanja patrijarhalnih vrednosti). Međutim, i kod muškaraca primećujemo narušavanje linearnog karaktera veze između starosti i patrijarhalnosti, ali ovoga puta je ono vezano za najstarije generacije: naime, stepen prihvatanja patrijarhalne orijentacije pokazuje jasnu tendenciju rasta do muškarčeve 69. godine života, da bi, potom, počeo da pada. Za razliku od žena koje su u devetoj deceniji ili starije, kod kojih beležimo rast u stepenu prihvatanja patrijarhalnih vrednosti, kod muškaraca njihovih godina beležimo pad, te smo u poslednjem petogodištu (ispitanici stari između 85 i 90 godina), suočeni sa snažnijom rasprostranjenošću patrijarhalnih vrednosti među ženama nego među muškarcima.

Grafikon 3. Prosečni rezultati muškaraca i žena na skali patrijarhalnosti prema starosti

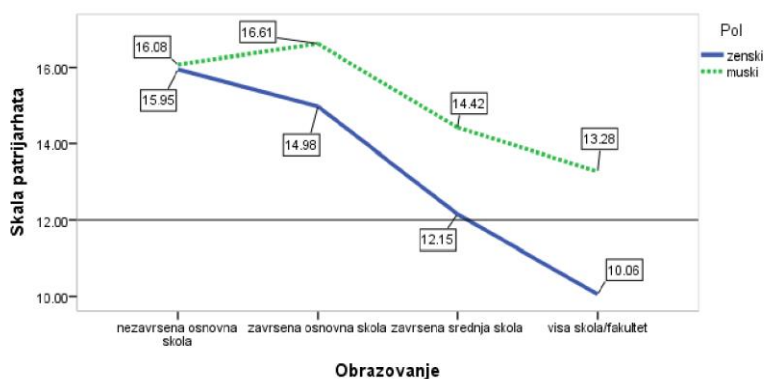
Efekat obrazovanja

Istraživanja (među kojima svakako treba pomenuti pionirska istraživanja modernih karakteristika ličnosti koja je sproveo Alex Inkeles, zajedno sa David-om Horton-om Smith-om 1974) su pokazala da je obrazovanje jedan od ključnih činilaca modernizacije kada je reč o vrednostima, a posebno liberalizacije stavova o rodnim ulogama. Inkeles-ova teza o modernizujućem efektu savremenog institucionalnog okruženja (a posebno školskog i profesionalnog), koju je testirao na mladima u zemljama u razvoju (Inkeles, Smith, 1974), i u našem je istraživanju

bila osnov za pretpostavku da promene u stepenu obrazovanja vode opadajućem prihvatanju patrijarhalnih vrednosti. Kao i kod starosti, i ovde se testira hipoteza o strukturnim promenama kao ključnim za promenu vrednosti (gde se vrednosti usvojene tokom perioda socijalizacije mogu menjati i u postadolescentskom dobu, ukoliko dođe do promene strukturnih činilaca). Obrazovanje je ovde operacionalizovano kroz četiri stepena školske spreme (nezavršena osnovna škola ili bez škole, osnovna škola, srednja škola i više i visoko obrazovanje).

Nekoliko je interesantnih nalaza koje vredi istaći: pre svega, efekat obrazovanja nije nužno isti za muškarce i žene (grafikon 4). Dok kod žena postoji jasna linearna tendencija - da kako raste stepen školske spreme, opada podrška patrijarhalnim vrednostima – kod muškaraca je ova linearnost narušena, pa tako najveću podršku patrijarhalnoj podeli rodni uloga pružaju ispitanici sa osnovnom školom, a ne oni koji nemaju završen nijedan stepen obrazovanja. Drugi važan nalaz je da kod ispitanika bez škole nema rodno gaza, kada je reč o pristajanju uz ove vrednosti (otprilike, jednaki broj muškaraca i žena iskazuje privrženost patrijarhalnim vrednostima), da bi sa porastom stepena obrazovanja, rodni jaz rastao i bio najizraženiji kod kategorije visokoobrazovanih ispitanica i ispitanika. Kod ove poslednje kategorije – visokoobrazovanih – primećuje se još jedan važan nalaz: naime, dok je modernizujući efekat obrazovanja dovoljno izražen kod žena da dovede do liberalizacije stavova o rodnim ulogama ispod linije teorijskog proseka na skali, kod muškaraca taj efekat izostaje. Kao posledica toga, u proseku snažnije pristajanje uz patrijarhalne vrednosti beležimo kod muškaraca sa visokim obrazovanjem nego kod žena sa srednjom školom.

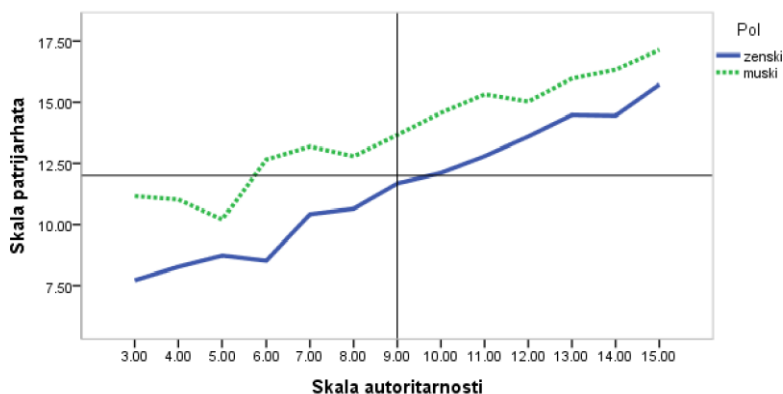
Grafikon 4. Prosečni rezultati muškaraca i žena na skali patrijarhalnosti prema stepenu školske spreme

Efekat ideološkog učenja

Hipotezu o efektu ideološkog učenja testirali smo tako što smo ispitivali vezu između rezultata na skali patrijarhalnosti i autoritarne orijentacije. Ranije je pokazano (Pešić, 2016), na podacima za Srbiju, da autoritarnost, patrijarhalna orijentacija i nacionalizam predstavljaju kongruentan vrednosni sindrom. Nalazi dobijeni našom analizom takođe svedoče u prilog ovoj hipotezi: na nivou celog uzorka beležimo relativno visoku korelaciju između rezultata na skalama patrijarhalne i autoritarne orijentacije (Pirsonov koeficijent korelacije r iznosi 0,407, uz $p < 0,01$), iako je ona nešto izraženija za žene ($r = 0,459$) nego za muškarce ($r = 0,390$). Drugim rečima, nije pogrešno zaključiti da su patrijarhalne vrednosti izraženije kod ispitanika i ispitanica koji postižu visoke rezultate na skali autoritarnosti. Međutim, grafikon 5 ukazuje na potrebu nijansiranijeg tumačenja dobijenog rezultata: naime, kada se radi o ženama, gotovo da nema dvojbe da nizak rezultat na skali autoritarnosti povlači skor na skali patrijarhalnosti koji je ispod teorijskog proseka, i obrnuto. Međutim, kod muškaraca, samo izrazito neautoritarni ispitanici imaju skorove na skali patrijarhata ispod teorijskog proseka, dok oni koji su umereno neautoritarni nemaju nužno liberalizovane stavove prema rodnoj podeli uloga. Drugim rečima, proces ideološkog učenja, iako prisutan, ima slabiji efekat kod muškaraca nego kod žena, pa tako razvoj individualizma kod ove kategorije ne mora da bude skopčan sa stavovima kojima se odbacuju tradicionalistički obrasci rodnih uloga. Ukoliko ove nalaze interpretiramo skupa sa onima koji se odnose na efekte obrazovanja, postaje jasno da modernizacijski obrasci nisu isti kod muškaraca i kod žena: za žene, oni nose određeni emancipatorski potencijal koji menja ukorenjene tradicionalne stavove i norme o muškim i ženskim poslovima u okviru domaćinstva i sfere privatnosti. Za muškarce, sa druge strane, modernizujući efekti obrazovanja i institucionalnog okruženja nisu dovoljno snažni da bi došlo do liberalizacije ovih stavova, pa tako i oni muškarci koji su uspeli da se emancipuju kroz sistem obrazovanja i usvajanje individualističkih vrednosti, po pravilu ostaju dominantno patrijarhalno orijentisani.

Grafikon 5. Prosečni rezultati muškaraca i žena na skali patrijarhalnosti prema rezultatima na skali autoritarnosti

Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca

Da bismo proverili hipoteze i izolovali u najvećoj meri nezavisne efekte životnog ciklusa, generacijskog iskustva, istorijskog perioda ali i ličnih osobina pojedinaca napravili smo po dva regresiona modela za muškarce i žene posebno. U prvi smo uključili samo efekte perioda (talasa istraživanja), generacije i životnog ciklusa, dok smo u drugi uključili indikatore koji se odnose na individualne efekte strukturnih pokazatelja, kao i na šire ideološko-vrednosne promene. Efekti promena u strukturi populacije (na individualnom nivou, poput povećanja broja visokobrazovanih, urbanizacije, smanjenja broja vernika i slično) mogu biti nosioci promena koje obeležavaju epohu ili generaciju, ali epoha i iskustvo generacije može imati nezavisne efekte na sve u grupi koji joj pripadaju. Na primer, promene u sistemu vrednosti stanovnika Srbije od jednog do drugog istraživanja može biti rezultat povećanja učešća visokoobrazovanih koji inače ispoljavaju liberalnije stavove (zbog modernizujućeg efekta obrazovanja), ali može biti i rezultat procesa modernizacije koji zahvata sve obrazovne slojeve i godišta.

Tabela 1. Regresioni modeli sa skalom patrijarhalne orijentacije kao zavisnom varijablom

		Žene				muškarci			
		B	Beta	B	Beta	B	Beta	B	Beta
	(Constant)	13.383**		8.27***		15.806**		11.878**	
Period <i>ref. 1989.</i>	2003.	-.128	-.012	-.788***	-.080	-1.706***	-.164	-2.096***	-.209
	2012.	-.732***	-.066	-1.136***	-.091	-1.987***	-.178	-2.347***	-.189
	2018.	-1.550***	-.136	-1.660***	-.108	-2.915***	-.248	-3.168***	-.212
Generacije <i>ref. "baby boom"</i> <i>(1945-1965)</i>	predratna, do 1945.	1.273***	.120	.552**	.050	.725***	.081	.083	.009
	"X" gen. 1965 - 1990	-1.115***	-.108	-.561**	-.056	-.577***	-.057	-.325	-.033
	"milenijalci" - 1991+	-1.230**	-.047	-.160	-.004	-.790*	-.031	-.366	-.012
Životni ciklus <i>ref. sredovečni</i> <i>(30-60)</i>	mladi (14-29)	-.774***	-.067	-.165	-.015	-.282	-.026	-.011	-.001
	stariji (61+)	.765***	.072	-.625*	-.046	.692***	.069	.049	.004
Mesto stanovanja <i>(ref. selo)</i>	grad			.147	.016			.290**	.034
Bračni status <i>(ref. u braku)</i>	nisu u braku ili kohabitaciji			-.945***	-.077			-.712***	-.067
	razveden/a			-.837**	-.045			-.114	-.005
	udovac/a			.327	.022			-.136	-.005
Religioznost <i>(ref. vernik)</i>	ateista			-.896***	-.062			-.1011***	-.079
Obrazovanje <i>ref. srednja škola</i>	bez završene OŠ			2.514***	.159			1.482***	.073
	OŠ			1.721***	.157			.967***	.100
	viša ili fakultet			-1.497***	-.127			-.902***	-.087
Klasa <i>(ref. ostali)</i>	stručnjaci			.303	.022			.012	.001
Ideološko učenje	skala autoritarnosti			.458***	.306			.369***	.277
Adj. R²		.102		.330		.122		.280	

Analize regresionih modela ukazuju na direktne efekte perioda, generacijskog iskustva i životnog ciklusa na promene vrednosnih orijentacija i muškaraca i žena. Stepenn objašnjenosti varijanse je relativno visok (pogledati vrednosti koeficijenta determinacije u tabeli 1), dajući nam za pravo da tvrdimo da je pristajanje uz patrijarhalnu orijentaciju u značajnoj meri određeno ispitivanim činocima. Posmatrajući prvi model kod žena i muškaraca uviđamo da se kod žena statistički značajan pad na skali patrijarhalnosti desio između 1989. i 2012. (nema značajnijih promena do 2002. godine), a još značajniji pad beležimo ako upoređujemo prvu i krajnju godinu naše analize. Kod muškaraca je efekat perioda izraženiji, pa se najveći pad u stepenu patrijarhalnosti desio u periodu od 1989. do 2003, da bi se, tokom narednog perioda, ova tendencija u nešto blažoj meri nastavila. Efekti generacijskog iskustva su još izraženiji, ukazujući nam da je svaka nova generacija, kod pripadnika oba pola, bila manje patrijarhalna od prethodne. Kao referentnu kategoriju smo upotrebili najbrojniju generaciju u našem uzorku, „baby boom“ generaciju, koja je bila manje patrijarhalna od predratne, ali od koje su manje

patrijarhalne „X“ generacija i milenijalci. Najveći jaz u stepenu patrijarhalnosti se beleži između predratne i „baby boom“ generacije. Efekti životnog ciklusa nam takođe pokazuju direktne efekte, tako što mladost sa sobom nosi liberalnije stavove o rodnoj podeli uloga u domaćinstvu, a kako godine odmiču i životni ciklus ide ka zenitu, patrijarhalnost raste. Ipak, ovde treba primeti da se razlika u stepenu patrijarhalnosti između muškaraca koji pripadaju namlađoj i sredovečnoj generaciji gubi.

Uvođenjem indikatora koji mere efekte strukturnih promena na individualnom nivou, dobijamo mogućnost da utvrdimo direktan efekat različitih varijabli kontrolisanjem efekta svih ostalih varijabli u modelima. Najpre, efekti perioda (istorijskih promena) su postali još značajniji, ukazujući na značaj sistemskih promena i vrednosne turbulencije tokom postsocijalističke transformacije. I kod muškaraca i kod žena se prepoznaju nezavisni efekti perioda, tako šta je sa svakim novim periodom (u kojem su rađena istraživanja) opadao stepen patrijarhalnosti. Generacijski efekat se promenio u drugom modelu. Među ženama je svaka nova generacija bila manje patrijarhalna u poređenju sa „baby boom“ generacijom, ali poslednja među njima, generacija „milenijalaca“, ne pokazuje statistički značajne razlike u odnosu na referentnu. Među muškarcima se, s druge strane, generacijske razlike u potpunosti gube, ukazujući da, kada se pod kontrolom drže ostali faktori, efekat rane socijalizacije nije presudan za razvijanje stavova koji podržavaju patrijarhat. Ovi podaci nam ukazuju da su efekti predstavljeni deskriptivnom statistikom u određenoj meri posredovani drugim modernizujućim faktorima (obrazovanjem, urbanizacijom, usvajanjem drugih vrednosti i slično), posebno kod muške populacije i novih generacija. Efekat životnog ciklusa dobija jednu potpuno novu dimenziju u drugom modelu – među muškarcima ovaj efekat nestaje, a među ženama pokazuje izvestan, obrnut smer od prethodno detektovanog, pad patrijarhalnosti u starosti. Pretpostavljamo da kada se pod kontrolom drže obrazovanje, bračni status, religioznost i autoritarnost, da efekat starijeg doba može da nosi i kritičko preispitivanje sopstvenog života i izvesno revidiranje prethodnih stavova.

Obrazovanje je pokazalo svoje jasne modernizujuće efekte, s obzirom da sa svakim sledećim nivoom obrazovanja opada stepen patrijarhalnosti kako za muškarce tako i za žene. Ovaj efekat je izraženiji kod žena, čiji je pad na skali patrijarhalnosti nešto veći u poređenju sa muškarcima. Pretpostavljamo da je obrazovanje imalo i „spill-over“ efekat (odnosno efekat preliivanja), tako što je sve obrazovanija populacija postavljala nove normativne standarde kojima su regulisani odnosi u društvu, tj. bila nosilac novih vrednosti koje su u sve većeje meri postajale vrednosti društva kao celine.

Ipak, najjači prediktivni efekat na rezultate na skali patrijarhalnosti pokazuje rezultat na skali autoritarnosti. I prilikom kontrolisanja ostalih indikatora, ova dva vrednosna seta pokazuju značajan stepen povezanosti i konzistencije, ali i slične tendencije kada je reč o njihovoj promeni tokom vremena. Autoritet, shvaćen tako da počiva na strukturi hijerarhije položaja, a ne na uvažavanju kompetencija, ide ruku pod ruku sa patrijarhalnom podelom uloga, rada i sfera delovanja. Slabljenje autoritarne matrice istovremeno relaksira i egalitarizuje rodne odnose kako u privatnoj tako i u javnoj sferi.

Mesto stanovanja se nije pokazalo kao statistički značajan pokazatelj u objašnjenju nivoa patrijarhalnosti kod žena, verovatno zato što su razlike između urbanih i ruralnih sredina deo obrazovnih razlika, razlika u religioznosti i stepenu autoritarnosti, čiji efekat kupi veći deo varijanse. Međutim, kod muškaraca je ovaj efekat, iako slab, i dalje prisutan, ukazujući da je selo, kao okvir života i odnosa koji se u njemu uspostavlja, i dalje stožer tradicionalnih shvatanja o rodnoj podeli uloga. Bračni status se takođe pokazao povezanim sa patrijarhalnim vrednostima, tako što su žene koje su u braku patrijarhalnije u poređenju sa onima koje su same, žive u kohabitaciji, ili su razvedene, dok su među muškarcima samo oni koji su u braku patrijarhalniji u odnosu na one koji su sami ili žive u vanbračnom partnerstvu. Pristajanje uz tradicionalne oblike partnerstva, u formi braka, predstavlja jedan od značajnih mehanizama očuvanja i reprodukcije tradicionalnih vrednosti koje definišu uloge muškaraca i žena i sfere njihovih aktivnosti. Razvod, kao i vanbračni život predstavljaju modernizaijski iskorak u odnosu na brak, pa samim tim i okvir preipitivanja rodni uloga. Očekivano, religioznost je povezana sa patrijarhalnošću, tako što su vernici patrijarhalniji od ateista.

Zaključak

Ukoliko dobijene rezultate sagledamo u svetlu hipoteza koje smo postavili, bez sumnje hipoteza o ideološkom učenju dobija najznačajniju potvrdu, uprkos tome što postoje dokazi o primenjivosti i ostalih hipoteza - o faktoru sistemske promene, kohortnoj smeni i uticaju strukturnih činilaca, pre svega obrazovanja, religioznosti i bračnog stanja. Naime, čini se da su patrijarhalne vrednosti, a posebno one koje se odnose na tradicionalno poimanje rodni uloga u privatnoj sferi (koje počivaju na isključenju žena iz javne sfere plaćenog rada i njihovoj opresiji unutar sfere domaćinstva) u značajnom stepenu povezane sa hijerarhijskim poimanjem društvenih odnosa uopšte, te da zajedno čine jedinstvenu tradicionalističku vrednosnu matricu, koja ima dublje, transistorijsko utemeljenje (videti u: Pešić, 2016). Iako stepen pristajanja uz ovaj vrednosni par (patrijarhalnost i

autoritarnost) opada tokom vremena usled tendencije opšte modernizacije koja deluje preko snažnije izloženosti medijima masovne komunikacije, kroz socijalizacijske obrasce ili usled efekta obrazovanja, radi se o vrednostima koje još uvek žilavo opstaju, posebno kada je reč o muškoj populaciji.

Na drugoj strani, kada se kontrolišu ostali činoci, smena generacija (kroz koju se ispoljava efekat rane socijalizacije) svoje dejstvo ispoljava samo kod žena (pa tako, sa svakom novom generacijom beležimo liberalizaciju stavova o rodnim ulogama), dok kod muškaraca ona nije dovoljno jaka da bi dovela do većinskog odbacivanja dominantne patrijarhalne vrednosne matrice. Sličan nalaz važi i za efekat životnog ciklusa: kada se ostali faktori drže pod kontrolom, staro doba (u odnosu na mladost i srednje doba) donosi snažniju inklinaciju ka tradicionalnim vrednostima kod žena, dok kod muškaraca ono nema nikakvog efekta na promenu vrednosti. Međutim, na drugoj strani, postoje strukturni činoci koji svoj efekat pokazuju i kod muškaraca i kod žena, a među njima je svakako najznačajnije obrazovanje (s tim da je efekat i ovog faktora ponovo snažnije izražen kod žena nego kod muškaraca).

Konačno, treba se osvrnuti i na efekat sistemskih promena (meren talasima istraživanja): sistemske promene ne samo da snažno deluju na promenu dominantnih vrednosti, već nalazi ukazuju da je njihov efekat jednako prisutan i kod muškaraca i kod žena (naravno, kod ovih nalaza treba biti oprezan, jer pored sistemskih faktora, dati rezultati mogu da ukazuju i na efekte koji su posledica specifičnosti u dizajnu i realizaciji uzoraka). Efekat prvog perioda sistemske promene (koji je obeležen „blokiranom“ transformacijom) je, pri tome, snažniji kod muškaraca nego kod žena, ukazujući da je situacija društvene krize, u kojoj su žene imale ključnu ulogu u „inovativnim“ strategijama opstanka domaćinstava, za muškarce bilo otrežnjujuće iskustvo koje je u značajnoj meri (iako nedovoljno) promenilo njihove stavove o rodnim ulogama.

Literatura

Alwin, D., Krosnick, J. (1991) Aging, cohort, and the stability of sociopolitical orientations over the life span. *American Journal of Sociology*, Vol. 97, No. 1: 169–195.

Amato, P., Booth, A. (1991) The consequences of divorce for attitudes toward divorce and gender roles. *Journal of Family Issues*, Vol. 12, No. 3: 306–322.

Babović, M. (2010) Socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji: 2003– 2007. U: Cvejić, S. (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima 'tranzicijskog' nasleđa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Jelena Pešić i Dragan Stanojević: *Stavovi prema rodnoj podeli uloga u Srbiji 1989-2018.*

Babović, M. (2013) Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003-2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije. U: Lazić, M., Cvejić, S. (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Babović, M. (2016) *Gender Equality Index for Serbia.* Beograd: Social Inclusion and Poverty Reduction Unit Government of Republic of Serbia.

Bell, A., Jones, K. (2017) The Hierarchical Age-Period-Cohort Model: Why does it Find the Results that it Finds? *Quality & Quantity:* 1-17.

Blagojević Hjuson, M. (2011) *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život.* Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Blagojević Hughson, M. (2017) *Muškarci u Srbiji.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Brajdrić Vuković, M., Birkelund, E. G., Štulhofer, A. (2007) Between Tradition and Modernization. Attitudes Towards Women's Employment and Gender Roles in Croatia. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3: 32-53.

Brewster, K., Padavic, I. (2000) Change in Gender-Ideology, 1977-1996: the Contributions of Intracohort Change and Population Turnover, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62, No. 2: 477-487.

Brooks, C., Bolzendahl, C. (2004) The transformation of US gender role attitudes: cohort replacement, social-structural change, and ideological learning. *Social Science Research*, Vol. 33: 106-133.

Brunnbauer, U. (2001) Surviving Post-socialism: The First Decade of Transformation in Bulgaria, *Sociologija*, Vol. 43, br. 1: 1-26.

Čalić, M. (2004) *Socijalna istorija Srbije 1815-1941.* Beograd: Clio.

Cherlin, A., Walters, P. (1981) Trends in United States Men's and Women's Sex Role Attitudes: 1972-1978. *American Sociological Review*, Vol. 46, No. 4: 453-460.

Down, I., Wilson, C. (2013) A Rising Generation of Europeans? Life-cycle and Cohort Effects on Support for "Europe". *European Journal of Political Research*, Vol. 52, No. 1: 431-456.

Drezgić, R. (2010) *"Bela kuga" među Srbima - o naciji i rađanju na prelazu vekova.* Beograd: institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Erlich, V. (1964) *Porodica u transformaciji.* Zagreb: Naprijed.

Jelena Pešić i Dragan Stanojević: *Stavovi prema rodnoj podeli uloga u Srbiji 1989-2018.*

Fienberg, S., Mason, W. (1985) Specification and Implementation of Age, Period, and Cohort Models. In: Mason, W., Fienberg, S. (eds.) *Cohort Analysis in Social Research*. New York: Springer-Verlag: 45-88.

Inglehart, R., Welzel, C. (2005) *Modernization, Cultural Change and Democracy: the Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.

Inglehart, R., Norris, P. (2003) *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change Around the World*. New York: Cambridge University Press.

Inkeles, A., Horton Smith, D. (1974) *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge: Harvard University Press.

Kazer, K. (2002) *Porodica i srodstvo na Balkanu*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju

Kohn, M., Slomczyński, K. (2006) *Social Structure and Self-Direction*. Warsaw: IFiS Publishers.

Korpi, W., Ferrarini, T., Englund, S. (2013) Women's Opportunities under Different Family Policy Constellations: Gender, Class, and Inequality Tradeoffs in Western Countries Re-examined. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, Vol. 20, No. 1: 1–40.

Lazić, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Filip Višnjić.

Mannheim, K. (1952) The problem of generations. In: Kecskemeti, P. (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul: 276–320.

Mason, K., Lu, Y. (1988) Attitudes toward women's familial roles: changes in the United States, 1977–1985. *Gender & Society*, Vol. 2: 39–57.

McGinn, K., Oh, E. (2017) Gender, social class and women's employment. *Current Opinion in Psychology*, Vol. 18: 84-88.

Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.

Milić, A. (2006) Porodica i modaliteti radnih aktivnosti članova. Promene u toku post-socijalističke tranzicije u Srbiji od 1991 do 2006. godine. U: Tomanović, S. (ur.) *Društvo u previranju*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Morgan, P., Waite, L. (1987) Parenthood and the attitudes of young adults. *American Sociological Review*, Vol. No. 52, No. 4: 541–547.

Morris, M., Western, B. (1999) Inequality in earnings at the close of the 20th century. *Annual Review of Sociology*, Vol. 25: 623–657.

Jelena Pešić i Dragan Stanojević: *Stavovi prema rodnoj podeli uloga u Srbiji 1989-2018*.

Page, B., Shapiro, R. (1992) *The Rational Public: Fifty Years of Trends in Americans Policy Preference*. Chicago: University of Chicago Press.

Papić, Ž. (1999) Women in Serbia: Post-Communism, War, and Nationalist Mutations. In: Ramet, S. (ed.), *Gender Politics in Western Balkans*. University Park: Pennsylvania State University Press.

Pešić, J. (2016) *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet.

Pešić J. (2017) *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Republički zavod za statistiku (2020) *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: RZS

Rekker, R. (2018) Growing Up in a Globalized Society: Why Younger Generations Are More Positive about the European Union. *Young*, Vol. 26, No. 4S: 56S-77S.

Schuman, H., Steeh, C., Bobo, L., Krysan, M. (1997) *Racial Attitudes in America: Trends and Interpretations*, Cambridge: Harvard University Press.

Smets, K., Neundorf, A. (2014) The Hierarchies of Age-Period-Cohort Research: Political Context and the Development of Generational Turnout Patterns. *Electoral Studies*, Vol. 33: 41-51.

Smith, T. (1990) The polls-a report: the sexual revolution? *Public Opinion Quarterly*, Vol. 54: 415-435.

Šporer, Ž. (1985) Feminizacija profesija kao indikator položaja žena u različitim društvima, *Sociologija*, Vol. 27, No. 3: 597-612.

Thornton, A., Freedman, D. (1979) Changes in the sex role attitudes of women, 1962-1977: evidence from a panel study, *American Sociological Review*, Vol. 44, No. 5: 831-842.

Thornton, A. (1985) Changing attitudes toward separation and divorce: causes and consequences. *American Journal of Sociology*, Vol. 90, No. 4: 856-872.

Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*. London: Basil Blackwell.

Wilkie, J. R. (1993) Changes in US mens attitude toward the family provider role, 1972-1989. *Gender & Society*, Vol. 7, No. 2: 261-279.

Yang, Y., Kenneth C. L. (2013) *Age-Period-Cohort Analysis: New Models, Methods, and Empirical Applications*. Boca Raton, FL: CRC Press, Taylor & Francis Group.